

структури, що радикально змінюють людське життя, та очевидно погіршують його, відчужуючи людину від природи, інших людей та від самої себе, змушуючи її почуватися самотньою.

Крім того, всі історичні форми самотності в тому чи іншому вигляді зберігаються і до нині та грають важливу роль у житті сучасного суспільства й у вихованні людини. Але, у сучасному суспільстві існує така проблема самотності, яка не вписується в її традиційні форми – самотність набуває все більше психологічного забарвлення і стає особистісною. При цьому мова не йде про той тип людей, які за складом свого характеру схильні до відлюдного способу життя. Такі відлюдні, одинокі люди зустрічались завжди будь-якому суспільству у будь-які історичні епохи.

Зараз же самотність у свідомості мільйонів сучасників тісно пов'язана із палким бажанням не бути одному та глибоким відчуттям неможливості практично це здійснити. В першу чергу це означає, що всі зовнішні обставини життя втрачають своє вирішальне значення для людини. Вона відчуває себе самотньою незалежно від наявності поряд інших людей, чи то друзі, родина, однопумці або випадкові знайомі. Більш того, постійне переживання відсутності близьких духовно-інтимних стосунків з іншими людьми є характерною і масовою ознакою почуття самотності сучасної людини.

Бібліографічні посилання

1. **Абраменкова В. В.** Проблема отчуждения в психологии / В. В. Абраменкова // Вопр. психологии. – 1990. – № 1. – С. 5–12.
2. **Грицанов А. А.** Человек и отчуждение / А. А. Грицанов, В. И. Овчаренко. – Мн. : Вышэйшая школа, 1991. – С. 77–78.
3. **Швалб Ю. М.** Одиночество: социально-психологические проблемы / Ю. М. Швалб, О. В. Данчева. – К. : Украина, 1991. – 270 с.

Надійшла до редколегії 28.01.11

УДК 122/129

В. Ю. Гунченко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ДІАЛОГ СОЦІАЛЬНО-ПРИЙНЯТОГО ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО ВІДПОВІДНО ДО КОНЦЕПЦІЇ М. ФУКО

Розглядається еволюція діалогу соціально-прийнятого з ірраціональним на основі концепції М. Фуко. Аналізується сприйняття феномену безумства і ненормальності у суспільній свідомості за М. Фуко.

Ключові слова: ненормальність, покарання, комунікація, діалогічність, влада, безумство, нормалізації, влада-знання, ірраціональне.

Рассматривается эволюция диалога социально-адаптированного с иррациональным на основе концепции М. Фуко. Анализируется восприятие феномена безумия и ненормальности в общественном сознании.

Ключевые слова: ненормальность, наказание, коммуникация, диалогичность, власть, безумие, нормализация, власть-знание, иррациональное.

The evolution of dialogue between socially adopted and irrational one is examined on the base of M. Foucault's conception. The perception of phenomenon of madness and abnormality in public conscience is analysed.

Keywords: abnormality, punishment, communication, dialogic, power, madness, normalization, power-knowledge, irrational.

Проблема оптимальної гармонізації відносин особистості і суспільства проходить крізь всю історію суспільної думки. Ці проблеми торкаються найсуттєвішого в житті людей, ступінь їх вирішення є критерієм соціального прогресу, показником істинних цінностей життя та культури.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні впродовж останнього десятиліття, зумовили значущість досліджень, присвячених соціальній проблематиці, зокрема, проблематичності окремої особистості, яка певною мірою виходить за рамки суспільного ідеалу, не відповідаючи критеріям нормальності. Пояснити страх «ненормальної» людини перед суспільством (байдужість суспільної більшості до власної долі, небажання або неспроможність скористатися новими правами, а тим більше відстояти їх), виявити ступінь свободи такої особистості та з'ясувати перспективи руху нашого суспільства до більшої розкритості особи можливо лише шляхом дослідження концепцій, які, спираючись на теоретико-методологічні досягнення філософії, разом з тим ґрунтуються великою мірою на детальному аналізі емпіричних даних [13].

Тому актуальність теми визначається необхідністю врахування всесвітньо-історичного досвіду, уроків минулого в процесі перетворення України на зламі ХХ–ХХІ ст. на основі цінностей ліберальної цивілізації. Останні, у вигляді удосконалення суспільних інститутів, отримали на Заході фундаментального розвитку. Відповідно, у філософії набули актуальності ідеї критичної соціальної теорії, яка має справити вплив на інші сфери знання – економічну, політологічну, соціологічну, історичну.

З цієї точки зору в першу чергу привертає до себе увагу французька філософська традиція, що завжди вирізнялась соціально-політичною спрямованістю філософування, вирішенням актуальних питань суспільного облаштування. Характерним прикладом її досвіду є структуралізм – одна з найпомітніших світоглядних орієнтацій у західній культурі другої половини ХХ ст., поява якої на історико-філософській арені спричинила, на думку дослідників, філософський та культурологічний бум [8].

Невипадково саме серед по структуралістської традиції геотро постає питання тлумачення сутності та природи ірраціонального. Ким є «божевільний»: злочинцем, якого необхідно карати, хворим, яким треба опікуватись і лікувати, чи фікцією, фікцією загрози, за допомогою якої можна маніпулювати масовою свідомістю, змінюючи значення поняття і методи покарання/лікування? Які критерії ненормальності можна виділити? Розглянувши історичну еволюцію трактування ірраціонального, що подається у роботах М. Фуко, ми, звісно, не зможемо дати однозначні відповіді на поставлені запитання. Натомість, розглянемо ті відповіді, які історично віднаходилися медициною і криміналістикою.

Звернення М. Фуко до заглиблення у соціальну проблематику призвели до постановки ними питання: яким чином модерне прагнення до знання поряд із свободою та просвітництвом породило також «панування та варварство»? Постмодернізм намагається стерти межу між істиною й хибою, коли мисляча людина не стільки мислить, скільки «споживає» інформацію: для постмодерніста характерним є сприйняття світу як мозаїки текстів та образів. Великою мірою саме з подання структуралізму постмодерна філософія набуває рис мозаїчності, еkleктизму [8].

Саме в цьому контексті акцентується відсутність однозначного ставлення чи єдиного трактування ірраціонального у людській природі та поведінці. З одного боку – романтизоване безумство – як свобода осягнути світ, не маючи стереотипних знань і тлумачень, з іншого – клінічне безумство – хвороба, що може поширюватись та робити людину недієздатною, фактично виштовхуючи її за межі суспільного життя. Сюди ж варто додати і злочинне божевілля (яке, зрештою, можна розглядати в межах клінічного, бо воно також є формою самозаперечення і повернення до технічного задоволення хворобливо загострених інстинктів), і безумство як засіб пізнання – методом від протилежного. У той же час потрактування поняття «ненормальності» є ще більш розмитим і неоднозначним [1].

Таким чином, постає питання тлумачення сутності та природи ірраціонального. Ким є «божевільний»: злочинцем, якого необхідно карати, хворим, яким треба опікуватись і лікувати, чи фікцією загрози, за допомогою якої можна маніпулювати масовою свідомістю, змінюючи тлумачення поняття й самі методи покарання/лікування? Які критерії ненормальності можна виділити? Розглянувши історичну еволюцію трактування ірраціонального, що подається у роботах М. Фуко, спробуємо зробити припущення щодо можливих відповідей на поставлені питання.

Ступінь розробленості проблеми характеризується значним спектром досліджень. Особливої популярності тема божевілля набула у другій половині ХХ ст. Вже М. Бланшо у праці «Фуко, яким я його уявляю» [3], подає детальну біографію з аналізом основних праць Мішеля Фуко, розглядаючи філософські концепти крізь призму літературної критики. У свою чергу, Д. Михель [6] розглядає стратегії суб'єктивації і антропологію влади і безумства Фуко. У

статті, присвяченій безумству, І. Ільїн робить спробу прослідкувати еволюцію поняття «безумство» у суспільстві з XVII по XIX ст., ґрунтовно висвітлюючи основні віхи і вектори змін у ставленні до поняття і людини – божевільного, як його втілення [4]. Н. Аббан'яно [1–2], зокрема, розглядає передумови, витoki основних ідей і концепцій М. Фуко, розглядаючи його постструктуралістські погляди, вплив на нього його вчителів – зокрема М. Гайдеггера, вплив ідей марксизму і структуралізму. Також автор показує еволюцію спроб діагностики психічних відхилень від стародавнього світу до XIX ст., розглядає виникнення і тлумачення поняття «сексуальності».

Великий внесок в дослідження даної теми зробили: Н. Автономова, В. Візгін, Ж. Дельоз, Д. Міхель, М. Риклін, Б. Скуратов, Б. Флівб'єр та ін.

Поняття «безумство» набуває власне філософського і культурологічного наповнення саме по виходу книги М. Фуко «Історія безумства в класичну епоху» у 1961 р. Осмислюючи генезис сучасної європейської людини, М. Фуко аналізує становлення феномену безумства в історії європейського Заходу. М. Фуко відзначає, що до кінця Середньовіччя в Західній Європі зникла проказа, яка розглядалась як покарання за гріхи, і її місце у вакуумі морально-нормативного контролю зайняло безумство. В епоху Відродження божевільні вели, як правило, бродячий спосіб життя і не були обтяжені особливими заборонами. Якщо, скажімо, їх виганяли з міст, то на сільську місцевість такі засоби боротьби не поширювалися [8]. В уявленні тієї епохи «подібне виліковувалось подібним», а оскільки безумство, вода і море вважались втіленням однієї і тієї ж стихії мінливості і непостійності, то як засіб лікування безумства пропонувалась «подорож по воді». Саме тому води Європи скоро заповнили «кораблі дурнів», що втілювали собою картину «безумної свідомості», яка приречена плутати реальне з уявним [7, с. 35].

З іншого боку це було пов'язано з тим, що починаючи з XVII ст., коли утворилося уявлення про державу як захисника і охоронця загального добробуту, безумство, як і бідність, трудова незанятість і непрацездатність хворих і старих, перетворилося на соціальну проблему, відповідальність за вирішення якої несла держава. Проте вже через сто років картина змінилася кардинальним чином, і місце «корабля дурнів» зайняв «будинок божевільних». Так з 1659 р. розпочався період, як його назвав М. Фуко, «великого ув'язнення» – відтепер божевільний ставав повністю «територіально ізольованим» від простору існування «нормальних людей» [10]. Психічно ненормальні відтепер виключались із суспільства і суспільного життя. З другої половини XVII ст. почала проявлятися «соціальна чутливість» – тип нетерпимості, гострої реакції, загальна для всієї європейської культури, яка привела до того, що психічно хворі мали ізольовуватись від суспільства, випротююватись за його межі: «Сприйнятливості до бідності і відчуття боргу допомогти

їх, нові форми реакції на проблеми незанятості і неробства, нова етика праці» [12].

У результаті по всій Європі виникли «будинки опіки», або, як їх ще називали, «виправні будинки», куди без особливої термінізації і класифікації поміщалися жебраки, хворі, безробітні, злочинці й божевільні. По суті, це «велике ув'язнення», на думку М. Фуко, насправді було всього лише широкомасштабною «поліцейською» акцією, що мала на меті викоринити жебрацтво і неробство як джерело соціального безладу: «Безробітна людина вже більше не виганялась або каралася; вона потрапляла під опіку, коштом суспільства і ціною своєї індивідуальної свободи». Таким чином, між божевільними і суспільством встановилася система імпліцитних зобов'язань: безумець мав право бути нагодованим, але повинен був натомість прийняти умови фізичного і морального обмеження своєї свободи тюремним ув'язненням» [9, с. 48]. Крім того, відповідно до нових норм і уявлень, згідно з якими головним гріхом вважались вже не гордість і зарозумілість, а лінь і неробство, ув'язнені повинні були працювати, оскільки праця розглядалася як основний засіб етичного виправлення.

До кінця XVIII століття «будинки ув'язнення» довели свою неефективність як стосовно божевільних, так і стосовно безробітних. Адже:

- перших не знали куди поміщати – у в'язницю, лікарню чи під нагляд;
- що стосується інших – створення робочих будинків лише збільшувало кількість безробітних.

Таким чином, зазначає М. Фуко, «будинки ув'язнень», що з'явилися як превентивний засіб в період зародження індустріалізації, повністю зникли на початку XIX століття.

Наступна зміна уявлень про природу безумства привела до «народження клініки», і кардинальної реформи лікувальних закладів. Хворих і божевільних було розділено, «безумство» почало накопичувати досвід свого існування, створювати власну мову, об'єднуючи терміни своєї ж інтерпретації, більшість тем, обговорення яких стало необхідним для подальшого дослідження безумства були табуовані, а тому з'явилась необхідність для створення інституцій для їх вільного обговорення. Так з'являються психіатричні лікарні – *asiles d'alienes*. Спочатку вони називалися «притулками». І хоча традиційно їм приписувалося безпосереднє «звільнення» психічно хворих і відміна практики «насиленницького примусу», Фуко доводить, що фактично все відбувалося з точністю до навпаки [12]. Семюель Тьюк, засновник подібного притулку, виступаючи за часткову відміну фізичного покарання і примусу по відношенню до божевільних, замість них намагався створити систему суворого «самообмеження», чим, власне, «замінив вільний терор безумства на болісні страждання відповідальності... Лікарняний заклад вже більше не карав безумного за його провини, це правда, але він робив більше: він організував цю провини» [10]. Місце грубого фізичного придушення пацієнта зайняли нагляд і «автори-

тарний суд» адміністрації, а хворих почали виховувати ретельно розробленою системою заохочення і покарання, як дітей. В результаті психічнохворі «опинялися на правах неповнолітніх, і протягом довгого часу розум являвся для них у вигляді Батька» [10]. Виникнення психічних лікарень (у книзі «Народження клініки», 1963) [12], утворення пенітенціарної системи (у роботі «Нагляд і покарання», 1975) [11] розглядаються М. Фуко як прояв загального процесу модернізації суспільства, пов'язаної із становленням суб'єктивності, як форми сучасної свідомості людини західної цивілізації.

При цьому учений нерозривно пов'язує виникнення сучасної суб'єктивності і становлення сучасної держави, вбачаючи в них єдиний механізм соціального формування і індивідуалізації (тобто розуміє індивідуалізацію свідомості як соціалізацію індивіда). Становлення держави і соціалізацію індивіда М. Фуко розглядає як поступовий процес, у ході якого зовнішнє насильство було інтеріоризовано і підмінено станом «психічного контролю» і самоконтролю суспільства [10]. Ця ідея «дисциплінарної влади» найбільш вражаюче була сформульована М. Фуко у відомій праці «Нагляд і покарання», де він увів у науковий ужиток одну з найпопулярніших своїх концепцій – теорію «паноптизму» – «всепідконтрольності». Саму ідею М. Фуко запозичив у Джеремі Бентама, що ще в кінці XVIII ст. запропонував архітектурний проект в'язниці «Паноптікон», де в середині розташованих по колу камер знаходилася центральна башта, звідки велося постійне спостереження. У цих умовах ніхто з ув'язнених не міг бути упевнений, що за ним не спостерігають, тому в'язні почали самі постійно контролювати свою поведінку. Згодом принцип «паноптизму» був поширений на школи, казарми і лікарні, з'явилися персональні досьє, системи класифікації і атестації (поведінки, старанності, дотримання або недотримання порядку, успіхів або не успіхів у виконанні переліку вимог) – все, що сприяло встановленню перманентного нагляду, «моніторингу» над учнями, хворими і так далі [8].

Дорога від божевільного-злочинця до божевільного-хворого зайняла більше двохсот років, лише у XVIII ст. виявивши розуміння того, що божевільного необхідно не карати, а лікувати. Таким чином, замість ланцюгів було винайдені гамівні сорочки. Але чи так вже сильно трансформувався статус божевільного, якщо ізоляція, як основна міра боротьби з безумством, залишилася незмінною?

Зрештою, як зазначає М. Фуко, божевільний і далі сприймався як джерело постійної загрози, і сприйняття це залишається незмінним ще з того часу, коли божевільний був злочинцем. Але чи змінилося щось сприйнятті суспільством божевільного тоді, коли він став хворим? Фуко підкреслює, що остання глава його книги – ще не завершення історії. Історія безумства закінчиться тоді ж, коли закінчиться історія взагалі [10].

Як теоретика, М. Фуко завжди цікавило те, що знаходиться поза розумом: безумство, випадковість, феномен історичної непослідовності, все те, що, за його визначенням, виявляє «іншість» в людині і її історії. Як всі філософи-постструктуралісти, він бачив в літера-

турі найбільш яскравий і послідовний прояв цієї «іншості», якої за своєю природою позбавлені тексти філософського і юридичного характеру. Зрозуміло, особливу увагу він приділяв літературі, що «порушує» («що підриває») канонічні форми дискурсу своєю відмінністю, тобто ту літературну традицію, яка була представлена для нього іменами де Сада, Нервала, Ф. Ніцше. «Фактично, – пише Лейч, – увагу М. Фуко завжди привертали слабкі і пригноблені, соціальні вигнанці – божевільний, пацієнт, злочинець, збоченець, – які систематично піддавалися виключенню з суспільства. Не дивно, що Фуко захоплювався де Садом, Гельдерліном, Ніцше, Арто, Батаєм і Русселлем» [3, с. 154].

У певному значенні загострена увага М. Фуко до проблеми безумства, щоб не сказати хворобливої пристрасті до цієї теми, не є винятковою межею тільки його концепції – це швидше спільний вектор всього сучасного західного «філософствування про людину». Практично для всіх постструктуралістів важливим було поняття «іншості» в людині, того, її не розкритого в собі «Іншого», присутність якого в її несвідомому і робить людину нетотожною собі. Часто таємний, несвідомий характер цього «Іншого» ставить людину на межу або, найчастіше, за межі «норми» – психічної, соціальної, етичної, і тим самим дає підстави розглядати людину як «безумця», як «божевільного». У будь-якому випадку, «відхилення від норми», що санкціонується безумством, часто сприймаються як запорука свободи людини від пануючих стереотипів суспільної поведінки, підпорядкування владним структурам [8]. Так, Ж. Лакан стверджував, що бугтя людини неможливо зрозуміти без його співвідношення з безумством, як і не може бути людини без елемента безумства усередині себе. Ще далі тему «неминучості безумства» розвинули Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі з їх вкрай позитивним висвітленням поняття «шизофренії» і «шизофреніка», «привілейований» статус якого має забезпечувати йому доступ до «фрагментарних істин», прихованих і закритих для інших, «нормальних», а отже обмежених нормою, людей.

«Нормальна людина» у М. Фуко виступає таким же творінням суспільного розвитку, як і «людина безумна»: «Психопатологія XIX ст. вірила, що вона приймає заходи і самовизначається, беручи як точку відліку своє ставлення до homo natura, або до нормальної людини. Фактично ж, це нормальна людина є спекулятивним конструктом; якщо ця людина і має бути кудись поміщена, то не в природне середовище, а усередину системи, яка ототожнює socius з суб'єктом закону» [5]. Іншими словами, межа між нормальним і божевільним, як стверджує Фуко, історично рухлива і залежить від стереотипів. Більш того, в безумстві він вбачає відблиск «істини», недоступної розуму, і тому повторює: ми – «нормальні люди» – повинні примиритися з тим, що «людина і безумний пов'язані в сучасному світі, можливо, навіть міцніше, ніж в яскравих зооморфних метаморфозах, колишніх ілюстрованих млинами І. Босха, що горять: людина і безумний об'єднані зв'язком невловимої і взаємної істини; вони відкривають один одному цю істину про свою сутність, яка зникає, коли один говорить про неї іншому» [5]. Перед обличчям

раціоналізму, вважає учений, «реальністю нерозумності» є «елемент, усередині якого світ зводиться до своєї власної істини, сфери, де розум отримує для себе відповідь» [5]. У зв'язку з подібною постановкою питання сама проблема безумства як розладу психіки, як «душевної хвороби» представляється М. Фуко проблемою розвитку культурної свідомості, і, відповідно, історичним результатом формування уявлень про «душу» людини з кінця Середньовіччя до наших днів.

Іншими словами, перед нами все та ж спроба пояснення світу і людини через ірраціональне людської психіки, що ще більш мусять підкреслити недієвість традиційних, «плоско-еволюціоністських» теорій, висхідних до позитивістських вистав.

Бібліографічні посилання

1. **Аббаньяно Н.** Введение в экзистенциализм / Н. Аббаньяно. – М. : Алетейя, 1998. – 497 с.
2. **Аббаньяно Н.** Мудрость философии и проблемы нашей жизни / Н. Аббаньяно. – М. : Алетейя, 1998. – 311 с.
3. **Бланшо М.** Мишель Фуко, каким я его себе представляю / М. Бланшо. – СПб. : Machina, 2002. — 96 с.
4. **Ильин И.** Постмодернизм. Словарь терминов / И. Ильин. – М. : Институт РАН – INTRADA, 2011.
5. **Кулик В.** Правописне божевілля. [Електронний ресурс] / В. Кулик – Режим доступу : <http://pravopys.vlada.kiev.ua/pravopys/pozytyv/kulyk.htm>
6. **Михель Д.** Мишель Фуко в стратегиях субъективации: от «Истории безумия» до «Заботы о себе» / Д. Михель. – Саратов : Изд-во ПФРУЦ, 1999. – 213 с.
7. **Ортега-и-Гассет Х.** Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет – М. : Весь Мир, 1997. – 704 с.
8. **Парнель К.** Сумасшествие как переход в «другое». [Електронний ресурс] / К. Панель. – Режим доступу : http://www.a-z.ru/women_cd1/html/parnell.htm
9. **Фуко М.** «Забота о себе». История сексуальности / М. Фуко – К. : Грунт, 1998. – 288 с.
10. **Фуко М.** История безумия в классическую эпоху. [Електронний ресурс] / М. Фуко. – Режим доступу : <http://old.russ.ru/journal/kniga/98-03-21/vainer.htm>
11. **Фуко М.** Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко – М. : Ad Marginem, 1999. – 413 с.
12. **Фуко М.** Народження клініки. [Електронний ресурс] / М. Фуко — Режим доступу : <http://lib.ru/CULTURE/FUKO/clinica.txt>
13. **Фуко М.** Ненормальные. [Електронний ресурс] / М. Фуко. – Режим доступу : http://www.krotov.info/lib_sec/21_fuk/o_49.htm

Надійшла до редколегії 12.01.11